

Reaktionen mot systemskiftet 1611.

En linje i Gustav II Adolfs politik.

De stora uppgörelser, som ägde rum efter Karl IX:s död 1611 har, som så ofta framhållits, sin naturliga bakgrund i det regeringssystem, som kännetecknar Karl IX:s regim med dess kungliga diktatur och dess sekreterarregemente. Detta var inga nyheter för Karl IX:s tid. Båda hans föregångare, Erik XIV och Johan III, hade visat tendenser i samma riktning, tendenser som gått ut över rådsaristokratien. Denna hade också rest sig till motvärn, och vid tronskiftena, såväl 1568—69 som 1593—94, hade den oundvikliga reaktionen brutit fram. Båda dessa framstötter hade emellertid misslyckats, bl. a. därför att det under senare 1500-talet fanns ännu en maktfaktor som komplicerade det politiska spelet, nämligen arvfurstemakten företrädd av hertig Karl. Striden gick därför vidare. Den genom 1590-talets kriser decimerade rådsaristokratien kunde inte göra öppet motstånd. Men den bidade sitt tillfälle.

Tillfället kom vid Karl IX:s död. Situationen var gynnsam med landet i krig, den nye konungen omyndig och arvfurstemakten representerad av den svage hertig Johan. Ledd av Axel Oxenstierna tog rådsaristokratien hem spelet. I kungaförsäkran, priset för myndigförklaringen, fick Gustav II Adolf lova att regera enligt kungaeden, d. v. s. med råds råde. Lagstiftning och utrikespolitiska avgöranden hänsköts till hertig Johans, rådets och ständernas samtycke, förordningars utfärdande och nya skatters påläggande till rådets vetskap och samtycke av dem det vederbör. Genom dessa stadganden tryggades rådets inflytande i alla viktigare ärenden ¹.

¹ SRA I: 2: 1, s. 69 ff., C. A. Hessler: Gustaf II Adolfs konungaförsäkran, Scandia 5, s. 167 ff.

Kungen fick också lova att besätta rikets främsta ämbeten »med infödda svenska män av ridderskapet och adeln», att förse dem med tillbörligt underhåll av kronans län och inte avsätta någon från sitt ämbete utan laga dom. Det var adelns gamla ämbetskrav, som här tillfredsställdes. Dess övriga ståndskrav tillgodosågs i 1612 års adelsprivilegier, som äntligen löste de under hela det senare 1500-talet brännande privilegiefrågorna. Adeln fick det mesta av vad den begärde vid förhandlingarna, privilegier och rättigheter, som den länge hade eftersträvat. Den fick vidsträckta sociala, judiciella och ekonomiska förmåner: nya försäkringar beträffande ämbetena, garantier för sina gods och för sin personliga rättssäkerhet och en starkt vidgad immunitet, framför allt för gårdarna närmast säterierna, som genom rå och rörs- och frimilsprivilegierna blev nästan helt skattefria¹.

Om dessa uppgörelsens förlopp och innebörd är man numera ganska ense i forskningen. Detsamma gäller den följande utvecklingen. Man har framhållit, hur Gustav Adolf, trots de inskränkningar försäkran lade i hans väg, lyckades hävda sin auktoritet i samarbete med råd och ständer, främst då med adelns ledare Axel Oxenstierna, men hur också samtidigt adeln tillvällade sig makten och kontrollen över den expanderande förvaltningen. Detta fick sitt tydliga uttryck redan vid årsskiftet 1611—12, då sekreterarregementets ledande män, Nils Chesnecopherus och Erik Elofsson, måste lämna det kungliga kansliet och inträdde i drottningens tjänst. I deras ställe tog Axel Oxenstierna som rikskansler makten i kansliet. Även i övrigt gynnades adeln av utvecklingens gång; den fick motta stora donationer, och den fick sina vidsträckta privilegier genomförda och i praktiken ytterligare förmerade².

¹ Privilegierna i SRA I: 2: 1, s. 111 ff.

² Bland arbetena i tidens inre historia kan anföras F. Lagerroth: Frihetstidens författning, s. 114 ff.; G. Wittrock: Gustav II Adolf, Sveriges historia till våra dagar 6, s. 106 ff., 251 ff., 286 ff.; C. Weibull: Gustaf II Adolf, Scandia 6; N. Ahnlund: Gustav Adolf den Store, Densamme: Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död samt motsvarande partier i densammes riksdagshistoria, Sveriges riksdag I: 3; H. Swenne: Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651.

Vad som här skall tas upp till behandling är vissa sidor i denna utveckling. Det gäller de centrala frågorna om adelns ställning och sekreterarregementets fall. Undersökningen skall främst koncentreras till tiden närmast efter 1611 års uppgörelser, till den reaktion som då växer fram mot systemskiftet 1611.

I.

Förändringarna 1611 hade främst inneburit, att adeln och dess ledande män kommit till makten och att det adligaståndet tillförsäkrats stora rättigheter. Det är då ganska egendomligt, att det under året 1612 utfärdats åtskilliga kungliga brev, som riktar sig mot adeln, mot övergrepp och försummelser som den påstås ha gjort sig skyldig till. Flera av breven gäller de adliga förläningarna.

En genomgång av den kungliga brevväxlingen ger vid handen, att förläningarna spelat en stor roll vid denna tid. Det beror på en omständighet, som hittills inte varit känd, nämligen att det adliga förläningsbeståndet vid Gustav II Adolfs regeringstillträde var mycket omfattande. Under Karl IX:s tid hade det märkligt nog kraftigt ökats. En bearbetning av fogderäkenskaperna för åren omkring 1611 visar, att adelns förläningar då omfattade, i Sverige ej fullt 5.000 hemman och i Finland cirka 12.000¹.

Förläningar av denna storleksordning har givetvis inneburit ett verkligt statsfinansiellt problem. Särskilt var detta fallet i Finland, där det vid denna tid fanns cirka 30.000 skatte- och kronohemman, vars räntor stod till kronans förfogande. Men av dessa var 12.000 bortförlänta åt adeln och ytterligare mer än 2.000 avsås som godsdonationer på frälsevillkor². Härtill kom ett stort antal förläningar åt ofrälse.

Det klagas också ständigt över de stora förläningarna.

¹ Ovanstående uppgifter grundar sig på undersökningar, som företagits för ett planerat arbete över adelns ställning under Karl IX:s tid. Därvid har bl. a. genomgåts de i Kammararkivet och Finska riksarkivet förvarade räkenskaperna för samtliga fögderier i Sverige och Finland för 1611 eller angränsande år. Jfr vidare nedan s. 31.

² I siffrorna är Österbotten och Åland medräknade.

I ståthållarnas brev till kungen och de centrala myndigheterna är detta ett nära nog stående tema: det var omöjligt att underhålla fästningarna och krigsfolket, när större delen av de anslagna räntorna var förlänta, varför förläningsindragningar var nödvändiga. Klagomålen kommer naturligt nog främst från ståthållarna i Finland och i de estniska och ingermanländska län, till vilka de finska räntorna hade anslagits¹. Även rådet uppger i ett brev till ståthållarna i Finland den 23 juni 1612, att i Finland »mesta delen av land och län är bortförlänta»². Samma klagomål möter i Sverige. Ståthållaren över Uppsala län, Kristoffer von Wernstedt, konstaterar sålunda i ett brev till kammarrådet den 5 november 1612, »att de bästa bönderna äro nu största delen bortförlänta, vilket är slottet och ladugårdarna till största skada och avsaknad»³. Ett senare vittnesbörd lämnar kammaren: »Årliga räntan här i Uppland och Västmanland är mest bortförlänt»⁴.

Klagomålen gäller emellertid inte bara förläningsarnas storlek och den ränteminskning, som härigenom uppstod. De adliga läntagarna beskylldes också för att utan tillstånd slå under sig mer än vad förlänningen omfattade, d. v. s. i regel endast den årliga räntan⁵. Det är detta kungen inskriber mot i en rad brev och mandat under våren och sommaren 1612. Åter och åter förbjuder han läntagarna att tillvälla sig tionde, krigsgärder och andra extraordinarie pålagor samt att försvara sina bönder för gästning, skjutsfärder och

¹ Brev från ståthållaren i Österbotten, Erik Hare 9/6 1612, Skrivelser till Gustav II Adolf, Ra; från ståthållarna över Åbo län, Johan de la Gardie 17/10 1613, över Estland, Gabriel Bengtsson Oxenstierna nov. 1612 och 26/11 1613, över Narva, Philip Scheiding 30/11 1612, samtliga i Brev till Axel Oxenstierna, Ra.

² Waaranen: Samling af urkunder rör. Finlands historia 4, s. 67 f. Jfr även Jesper Matsson Cruus uttalande i ett brev till kungen 16/7 1613; i Finland är årliga räntan »mestadels förlänt», Skrivelser till Gustav II Adolf, Ra.

³ Skrivelser till kammaren och dess tjänstemän, vol. 3, Ka.

⁴ I ett brev till kungen 8/9 1614, Skrivelser till Gustav II Adolf, Ra.

⁵ Se bl. a. Erik Hares och Kristoffer von Wernstedts ovan anförda brev samt rådets skrivelse 23/6 1612, där det återges vad de till Finland utskickade kommissarierna hade inberättat.

andra besvär. Fortsätter missbruken hotar han att dra in förläningarna ¹.

Bakom dessa inskridanden ligger det statsfinansiella nödläget. Det är det som aktualiserat förläningsfrågan i dess helhet, både förläningarnas alltför stora omfattning, som kommit ståthållarna att påyrka indragningar, och läntagarnas övergrepp, som föranlett kungen att likaledes hota med indragningar. Under det pågående kriget med Danmark var det nödvändigt att tillse, att kronans inkomster inte minskades. Särskilt gäller detta de gårdar och hjälper, som pålades för krigsändamål. I ett av de ovan anförda breven företog kungen därför en direkt inskränkning i läntagarnas rättigheter: även om de i förläningsbrevet fått rätt att uppbära både vissa, d. v. s. årliga, och ovissa räntor, skulle detta dock inte gälla den pålagda krigshjälpen ².

Under våren 1612 kom det även till direkta förläningsindragningar. De gäller förläningar av ett speciellt slag, av enbart tionde. Det förelåg då ett stort behov av spannmålstionden för proviantering av hären, flottan och fästningarna. Kammaren, som hade att ombesörja detta, utfärdade därför den 21 januari fullmakt för tiondefogden Erik Andersson att rannsaka i Uppland över vad årets uppbörd kunde belöpa sig till. Han skulle också förbjuda fogdarna att utleverera någon tionde utan kammarens vetskap ³. Samma dag tillskrev den även kungen och änkedrottningen och meddelade, att inte en tunna var behållen och oförlänt av tionden från

¹ Brev till fogdarna i Uppland ^{8/1} 1612 med förbud för adeln att försvara sina bönder för gården, RR; fullmakter för uppbörd av dalerhjälpen ^{26/3} 1612 med förbud för adeln att uppbära den av sina egna eller sina förlänta bönder, RR; svar på allmogens i Bro socken klagomål ^{15/5} 1612: adeln får ingalunda försvara sina frälse- eller förläningsbönder för gästning och skjutsning; brev till ståthållarna i Finland i rådets namn ^{23/6} 1612: läntagarna får inte frikalla sina förlänta bönder för gårdar, dagsverken, körslor och skjutsfärder, Waaranen, Samling af urkunder 4, s. 67 f.; svar till fogden på Läckö ^{28/8} 1612: adeln får endast frita sina sätesgårdar för tionden, ingen läntagare får försvara sina bönder för dagsverken, RR.

² Fullmakter för uppbörd av dalerhjälpen ^{26/3} 1612, RR.

³ Kammarens registratur, Ka.

Uppland och Norrland, som skulle ha använts till flottan och bergsbruken. Den föreslog därför, att man skulle beslagta all den tionde, som ännu låg kvar i kyrkohärbärgena och inte utanordna åt andra än åt dem, som brukades i daglig tjänst och inte hade annan lön¹.

Så skedde också. Den 3 februari fick kammaren i uppdrag att till flottan och bergsbruken utanordna taxeringen på alla tiondeförläningar² samt vidare så mycket av den övriga tionden, som kunde behövas, antingen den var förlänt eller ej, dock med undantag för dem som gjorde daglig tjänst³. I början av mars utfärdades på samma sätt brev om att uttaga och leverera till fästningarna all såväl förlänt som oförlänt tionde i Västergötland och Småland. Breven riktade sig också mot dem, som tillvällade sig taxeringen och inskräppte vidare, att ingen fick undandra sig att erlægga tionde, ej heller någon uppbära tionde av sina förlänta hemman⁴.

Dessa indragningar drabbade i hög grad adeln, som ofta hade tionde i förläning. Det bör framhåvas, att de tillkommit på kammarens initiativ. Denna fick också rätt fria händer vid deras verkställighet och kunde bl. a. utfärda brev om vilka tiondeförläningar, som fortfarande skulle bestå⁵.

På hösten samma år gjorde kammaren en ny framstöt. Den 22 augusti erinrade den Axel Oxenstierna om att det behövdes proviant till hären och flottan och föreslog, att man skulle utskriva en gård. Den erinrade också om de många

¹ Kammarens registratur, Ka. Brevet till kungen i original bland Skrivelser till Gustav II Adolf, Ra.

² Detta var en redan under Karl IX:s tid införd taxa på $\frac{1}{8}$ av tiondeförläningarna. Se om den bl. a. ovannämnde Erik Anderssons tionderedovisning, Upplands handlingar 1612: 17, Ka, samt Tiondefogdarnas förslag 1610—12, Strödda äldre räkenskaper, Ka.

³ RR.

⁴ Fullmakt för Gustav Stenbock, Erik Ribbing och Anders Olofsson $\frac{1}{8}$, för tiondefogden i Småland $\frac{3}{8}$ 1612, RR.

⁵ I kammarens registratur för februari och mars ingår åtskilliga brev till fogdarna om att låta olika personer utbekomma sina förlänta tionden, varvid dock inskräpptes att taxeringen först skall undantas. Dylika brev för bl. a. Axel Oxenstierna och Axel Ryning $\frac{10}{2}$, Seved Ribbing $\frac{11}{2}$, Herman Wrangel $\frac{19}{2}$, Reinhold Anrep $\frac{7}{8}$, Hans Klasson $\frac{20}{3}$, 1612.

förläningarna och anhöll att kanslern skulle påminna kungen om vad de tidigare talat om, nämligen att inte alla borde få begära förlänningar som de ville och inte heller fördrista sig att behålla de förlänningar som kungen indragit. »Var sådant efterlåtes, då haver H. K. M:t och Kronan minsta parten»¹.

Också denna gång ledde kammarens aktion till resultat. Den 30 september utgick brev till fogdarna i Västmanland att indraga en rad förlänningar². Följande dag utfärdades ett öppet mandat till alla fogdar i riket. Kungen sade sig ha erfårit, att förlänningstagarna trots hans förbud fördristade sig att uppbära tionden och de till rikets försvar pålagda gårderna, vilket han strängeligen förbjöd. Han beordrade vidare fogdarna att beslagta alla förlänta tionden, vem som än innehade dem, och avvakta närmare besked. De skulle likaså beslagta alla de Norrköpings-beslutsgods, för vilka ännu inte söktes konfirmation³.

I detta mandat har tonen ytterligare skärpts mot adeln, som också fick vidkännas de anbefallda beslagen på tiondeförlänningar och frälsedonationer. Den oro, som dessa indragningar väckt, kommer till synes i ett brev från ståthållaren i Narva, Philip Scheiding, till Axel Oxenstierna. Han anhöll här om bistånd, eftersom han befarade, att han under sin frånvaro skulle mista sina förlänningar, »efter som (Gud bättre) en tid mycket haver varit i bruk»⁴. Även andra har i samma ärende vänt sig till kanslern⁵.

Redan under Gustav Adolfs första regeringsår kan man alltså iakta, att förläningspolitiken under trycket av de statsfinansiella svårigheterna svänger över i för adeln ogynn-

¹ Brev till Axel Oxenstierna, Ra.

² RR.

³ RR. Åtgärderna hade förebådats redan i kungens brev till fogden på Läckö ²⁸/₈, där han bl. a. förbjöd att utanordna tiondeförlänningar, innan han lämnat närmare besked, RR.

⁴ Brev av ³⁰/₁₁ 1612, Brev till Axel Oxenstierna, Ra.

⁵ Brev från Tönne Jöransson ⁵/₃ 1612, som avhänts sina förlänningar, bl. a. tiondeförlänningar, Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 30 ff., samt från Göran Stierna ²⁴/₁₀ 1612, som anhöll att trots kungens mandat få behålla sina tiondeförlänningar, eftersom han brukades i daglig tjänst, Brev till Axel Oxenstierna, Ra.

sam riktning. De åtgärder som företagits: inskridandena mot adelns övergrepp och förläningsindragningarna, innebär i och för sig intet nytt. Sådant hade praktiserats långt tidigare, under Johan III:s tid i mycket stor skala. Men det märkliga är, att dylika mot adeln riktade åtgärder kunnat företas så snart efter den stora omvälvningen, den som förde adeln och dess ledande män till makten.

Det är emellertid inte bara Gustav Adolfs förläningspolitik som uppvisar anmärkningsvärda drag. Än mera anmärkningsvärt är vad som skedde i samband med en aktion av annat slag, en aktion som riktade sig mot adelns rusttjänstförsummelser. Den 3 april 1612 hade adeln uppfordrats att hålla sig redo till mönstring i Örebro¹. När Jesper Matsson Cruus infann sig för att förrätta mönstringen, fann han emellertid endast 30 ryttare närvarande, detta enligt hans egen rapport till kungen den 21 maj². Även om rusttjänsten sällan brukade fullgöras enligt bestämmelserna, var dock denna försumlighet mitt under pågående krig alltför grov för att få passera opåtalad. I samma maj månad hade danskarna börjat sin våroffensiv, som snart ledde till Älvsborgs och Gullbergs fall, och fortsatte sedan inåt Västergötland. Gustav Adolf avreste då i början av juni till krigsskådeplatsen och kvarlämnade i Stockholm Axel Oxenstierna och rådsretsen. Det är mot denna bakgrund man har att se två märkliga brev, som utfärdades den 29 juni från fältlägret i Alingsås.

Det ena brevet är ställt till allmogen i Nyköpings län, vars utskickade hade uppsökt kungen³. De hade enligt brevet frågat, hur de skulle förhålla sig mot fienden, eftersom de inte hade någon »viss regent eller förman». Kungen hänvisade till änkedrottningen eller till Axel Ryning, som förordnats

¹ RR.

² J. Hallenberg: Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den Stores regering 1, s. 409 f.

³ Brevet i RR samt i koncept bland Gustav II Adolfs koncept, Ra. Enligt innehållsmeningen i RR, som återger en anteckning på konceptet, skulle brevet utgöra »svar oppå allmogens skrivelse uti Vingåker». Brevet självt riktar sig dock till undersåtarna i Nyköpings län.

till ståthållare i länet, och uppmanade dem att hålla god vakt i skärgården. Allmogen hade vidare klagat över att »adeln och andra som oss följaktige och biståndige vara skall, oss och riket till att förfäktas och försvara, äro icke allenast hemma på deras gårdar och ingen tjänst göra, utan ock utskicka deras tjänare till att gästa och plåga skatte- och kronobönder, däremot igen deras egna bönder taga i försvar och frikalla för gästning och skjutsfärder». Kungen säger sig emellertid ha förordnat en del av adeln i olika värv, varför han inte vet vilka som sitta hemma eller ej. Men han skall »därom granneligen rannsaka och var och en låta att njuta efter som han haver gjort tjänst till». Ingen, varken av adeln eller andra, skall få betunga undersåtarna med gästning eller skjutsning.

Samtidigt avfärdades ett brev till rådet, där kungen relaterade allmogens förfrågan om befälet i Södermanland och sitt svar därpå¹. I fortsättningen heter det:

»Därhos hava de sig besvärat över den ovillighet som är ibland många utav adeln som nu icke allenast sitta stilla i god rolighet hemma på deras gårdar, där dem då borde vara med oss i fält och förhjälpa att försvara oss och fäderneslandet, såsom ock sig själva emot fienden, utan ock därutöver, låta deras tjänare gästa och plåga kronones bönder, och deras egna för gästning och skjutsfärder och annan tunga försvara och hand över hålla. Och medan vi väl förnimma, sådant alldeles sant vara, efter vi se att ringaste delen utav adeln är här hos oss, och vi väl veta de icke alla oppå andra våra och kronones ärender stadda äro, därför ve vi att I därom granneligen låta rannsaka uti alla landsändar, vilka som förfall hava eller ej, på det vi måtte veta vad tjänst var och en gör och vad benägenhet de hava i denna tiden, oss och deras eget fädernesland till att förfäktas och försvara. Och alldenstund en gemen klagan är utöver hela riket, att våra och kronones undersåtar mycket bliva betungade, såväl utav adeln och andra, och deras bönder däremot igen förskonade och frikallade, så ändock vi gärna ve hålla hand där utöver, att de måge bliva vid de

¹ Brevet, till vilket bilagts en avskrift av svaret till allmogen, i original bland Rådets handlingar och brev, vol. 12, Ra. Även i RR och Gustav II Adolfs koncept, Ra.

privilegier och friheter som vi dem nådigest efterlåtitt hava, likväl efter de mångestädes bliva missbrukade, så att tungan går mest de andra över huvudet, därav snart uppror och oenighet emellan adeln och undersåtarna, helst uti denna besvärliga tiden förorsakas kunne, vilket oss såväl som dem och hela riket till obotlig skada uti längden lända skulle; därför begära vi gunsteligen I gode herrar sådant vele taga uti betänkande, huruledes det bäst må bliva förekommet, så att ingen vidlyftighet därav nu förorsakas, synnerligen att det myckna övervåld, som undersåtarna i alla landsändar vederfares, måtte bliva avskaffat, därom I gode herrar Eder betänkande oss vele veta låta».

Båda dessa brev är av stort intresse. Icke minst påfallande är den bittra och skarpa ton, som kungen anslår mot adeln i brevet till rådet. Det är en rad beskyllningar han riktar mot den, för dess försumlighet med rusttjänsten och dess många övergrepp, dess våldgästning hos kronans bönder och dess försök att frita sina egna bönder från pålagor och besvär till kronan. Rådet får därför i uppdrag att rannsaka om vilka adelsmän som fullgjort rusttjänst och att inge sitt betänkande om hur adelns alla övergrepp skulle kunna förekommas. Även frågan om privilegierna tas trevande upp: det ifrågasättes om adeln skulle få behålla dem, när de så missbrukas. I svaret till allmogen kommer det fram en annan antydning: kungen skulle låta rannsaka om adelns rusttjänst och låta var och en njuta som han gjort tjänst till. Det är kommande förläningsindragningar som här förebådas.

I samband med dessa brev står ytterligare några, som också gäller adelns rusttjänst. I ett memorial för Nils Bielke den 26 juni 1612 gav rådet honom i uppdrag att rannsaka i Uppsala län om vilka av adeln som satt hemma utan laga förfall. Dessa skulle strängeligen och vid sitt frälses förbrytelse tillsägas att bege sig i fält till kungen. »Eljest så framt det bliver av dem försuttit, då vill H. K. M:t icke låta sådant bliva onäpst»¹. Memorialet tycks innebära ett fullföljande av det uppdrag rådet fått att rannsaka om adelns rusttjänst. Det är emellertid daterat 3 dagar före kungens brev, varför

¹ Memorialet i RR samt i AOSB I: 2, s. 64 f.

antingen en feldatering måste föreligga eller också kungen tidigare gett rådet samma uppdrag ¹.

Även Gustav Adolf själv lät utfärda brev i samma ärende. I början av juli, när krigsläget var kritiskt, avgick ett stort antal brev till olika landsändar, där allmogen uppfordrades man ur huse ². Då utgick också, den 8 juli, ett brev till adeln och förläningstagarna i Finland, där kungen i skarpa ord påtalade deras bristfälliga rusttjänst och hotade att, om den ej bättrades, indra deras förläningar och återkalla de privilegier han givit det adliga ståndet. Ståthållare och fogdar skulle tillse att adeln fullgjorde sina skyldigheter ³. Endast detta brev till Finland är bevarat, men vissa omständigheter tyder på att liknande brev utfärdats till adeln i andra landsändar ⁴.

Dessa brev är de enda som står i omedelbart samband med kungens två junibrev mot adeln. Först vid den riksdag, som hölls under hösten 1612, kom det till verkliga aktioner av det slag, som direkt förebådas i de båda kungliga breven. Dessa är icke desto mindre synnerligen anmärkningsvärda. Intet av de tidigare brev, som utfärdats mot adeln, hade gått så långt. Det är här inte bara fråga om förläningarna och adelns övergrepp inom dem. Vad som diskuteras är adelns ställning överhuvud och dess nyförvärvade rättigheter. De allmogens klagomål, som gett kungen en förevändning att ta upp dessa frågor, har uppenbarligen varit mycket välkomna.

Klagomålen synes nu inte vara bevarade, varför man endast har att hålla sig till de punkter, som refereras i kungens svar. De gäller adelns våldgästning och dess försök att frita sina egna bönder, så att all tunga föll på skatte och krono,

¹ Datum på konceptet till memorialet (bland Axel Oxenstiernas brev och koncept) är påtecknat av annan hand, varför en feldatering kan föreligga. Jfr AOSB I:2, s. 65.

² RR 1612.

³ RR, Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 69 f.

⁴ Widekindi (Then fordom Stormächtigste ... Herr Gustaff Adolphs, den Andres och Stores ... historia 1, s. 96 f.) återger detta brev, som om det gällt adeln överhuvud och även i övrigt något avvikande, varför han möjligen haft ett annat liknande brev framför sig.

vidare att adelsmännen satt hemma på sina gårdar i stället för att göra krigstjänst. Det har sitt intresse att i detta sammanhang undersöka, om från andra håll framförts liknande besvär mot adeln.

En genomgång av de klagomål, som bevarats bland Allmogens besvär visar att det vid denna tid — åren omkring 1612 — rätt allmänt klagas över att adeln försvarar sina bönder för gästning och skjutsning och andra pålagor, varigenom skatte- och kronobönder blev utarmade. Klagomålen gäller särskilt förläningarna, och det talas i det sammanhanget ofta om deras alltför stora omfattning¹. Samma klagomål framfördes vid höstriksdagen 1612, då allmogen i alla landsändar besvärade sig häröver².

Att allmogen framför besvär av denna art, är dock endast vad man kunnat vänta, så mycket mera som gästnings- och skjutsningsbördorna måste ha varit mycket tyngande under rådande krigstid. Det finns emellertid besvär, som är mera anmärkningsvärda. I en inlaga av den 12 april 1612 säger sig kronobönderna i några socknar i Södermanland lida stor orätt, »besynnerligen sedan herredagen hölls nu senast», därigenom att adeln frikallar sina bönder »så att de ingen hjälp skola göra, varken till att föda eller föra krigsfolket i landet, mycket mindre i andra måtto stå något bi, såsom tillförene ske plägar». Vidare heter det: »Så är ock här så mycket bortförlänt till adelsmän, hovmän och knektar, och alla hålla sig undan för tungan». Sker ingen ändring härutinnan, blir

¹ De besvär som hänför sig till denna tid är rätt fåtaliga och dessutom i många fall odaterade, varför de endast ungefärligt kan tidsättas. Anföres kan emellertid ur serien Allmogens besvär, Ra: Uppsala län, Lagunda ¹/₆ 1613, Ulleråker, Bäling och Vaxala ¹²/₁₀ 1612; Södermanlands län, Oppunda ¹²/₄ 1612; Jönköpings län, Norra och Södra Vedbo samt Östra härad 1614. Därtill kommer ett flertal odaterade besvär från Uppland och Södermanland, som kan tidsättas till 1610-talet. Liknande odaterade besvär möter också från Kalmar län, Handbörd samt Sevede och Aspeland och från Nyland, Kymmenegårds län. Dylika klagomål ligger likaså bakom några ovan anförda brev, dels kungens brev för allmogen i Bro socken ¹⁵/₆ 1612, dels ståthållarens i Österbotten brev till kungen ⁹/₆ 1612, ovan s. 4, not 1 samt s. 5, not 1.

² Jfr nedan s. 17.

alla skatte- och kronobönder ödelagda¹. Vi möter här de vanliga klagomålen över att adeln frikallar sina bönder för gästning, skjutsning och andra tungor, men också påståendet, att dessa missbruk särskilt tilltagit efter sista herredagen, d. v. s. 1611 års för adeln så betydelsefulla riksdag.

Man kan också finna uttryck för ett direkt adelshat. Den 23 juli 1612 fann rådet det nödvändigt att utfärda ett försvarsbrev för fru Karin till Tyresö². Det heter här, att kungen befallt att allmogen i Stockholms län liksom annorstädes skulle hålla sig redo. Men »en part oförståndiga människor hava låtit sig förnimma, att där något pågulle, och de någonstädes emot fienden draga skulle, då ville de hemsöka adelsmäns gårdar, och där röva och rappa, såsom ock dem och deras folk platza och tvinga».

Det finns alltså i källorna belägg på missnöjet inom allmogekretsar över adelns stora förlänningar och över dess sätt att försvara sina egna och sina förläningsbönder för pålagor och besvär till kronan. Det förekommer också antydningar om att missbruken tilltagit efter 1611 års riksdag, där adeln vunnit sina stora privilegier och rättigheter. Samma uppfattning har vi funnit företrädd på officiellt håll, i kungens, de centrala myndigheternas och ståthållarnas brev. Överensstämmelsen härvidlag säger givetvis en del om de bakomliggande realiteterna. Men inte bara det. Den visar också, att det varit opportunt att anföra klagomål av denna art, en omständighet som måste haft sin betydelse. Därtill kommer att man när det gäller källor av denna art alltid har anledning att ifrågasätta spontaniteten eller i varje fall misstänka påverkan vid utformningen av besvären.

Frågan är, hur det i detta hänseende förhåller sig med södermannaallmogens besvär från juni 1612. Som ovan framgått, nöjde den sig inte med att, som i så många andra besvär, klaga över adelns sätt att frita sina bönder från olika pålagor utan påtalade också dess bristande rusttjänst, dess

¹ Allmogens besvär, Södermanland, Oppunda härad, Ra.

² RR. Brevet utfärdat i ståthållaren Hans Eriksson Ulvsparres namn.

sätt att sitta hemma i stället för att försvara konungen och fäderneslandet. Men detta kunde allmogen knappast ha någon egentlig kännedom om. Däremot var det en sak som för kungen just då var synnerligen aktuell. Misstanken om något slags påverkan ligger nära till hands.

Ett annat brev från samma juni månad ger i detta sammanhang vissa uppgifter av intresse. Det är ett brev, som Gabriel Gustavsson Oxenstierna skriver på sin sätesgård Åkerö i Södermanland till sin broder Axel i Stockholm. Brevet är daterat den 23 juni, alltså en vecka före de två kungliga breven. Herr Gabriel uppger, att kungen, när han drog ner genom landet, hade berättat för allmogen, att »de i kansliet» bar skulden till att krigsfolket inte hann komma Älvsborg till undsättning. För att urskulda sig hade de undanstuckit alla brev, som kom från Västergötland. Så går talet här, säger herr Gabriel. »Varföre är allmogen så galen därutöver bleven, att de utropa de i kansliet för skälmar och förrädare. Gud bevar oss alle ihop» ¹.

Kungen skulle alltså, när han i början av juni reste ner till Västergötland, inför allmogen ha gett Axel Oxenstierna och den nya kansliregimen skulden för årets stora olycka, Älvsborgs fall ². Ahnlund har observerat detta brev men tror inte mycket på det. »Redan det är märkligt att ett sådant rykte kunnat uppkomma, men ändå märkligare, att Gabriel synbarligen tog de konungen tillskrivna utlåtelseerna på allvar». Brevet ger dock, menar Ahnlund, den upplysningen att Gustav Adolfs känslor för sin kansler inte ansågs vara i varmaste laget ³.

¹ AOSB II: 3, s. 5.

² Resan anträdades den ²/₆ (jfr det av I. Wadén publicerade kansliariet, Scandia 11, s. 299) och gick enligt riksregistraturet och bevarade koncept över Västerås (⁴/₆), Ulvsund (⁶/₆), Konungs-vallby, troligen i Närke (⁷/₆) fram till Marieholm (⁸/₆). Resan har alltså gått norr om Mälaren. På vägen har nyheten om Älvsborgs fall nått kungen, som han nämner i ett brev till allmogen på Öland ⁷/₆ och i ett till Peder Mickelsson s. d., båda i RR. I det sistnämnda talar han om »hur falskeligen och förrädeligen» en part av dem som förordnats på Älvsborg och Gullberg förhållit sig.

³ Ahnlund: Axel Oxenstierna, s. 127.

Herr Gabriels brev skall emellertid sättas in i det sammanhang som här klarlagts. Det skall ses i samband med den adelsfientliga opinion, som vid denna tid framträder inom allmogekretsar, och framför allt med de egenartade klagomål från allmogen i Södermanland, som ligger bakom Gustav Adolfs skarpa uttalanden mot adeln i hans brev till rådet från samma juni månad. Saken kommer då i annat läge, och herr Gabriels uppgifter blir ingalunda så orimliga. Efter allt att döma har Gustav Adolf under sina resor och fälttåg i landet, skild från Axel Oxenstierna och råds-kretsen, bedrivit propaganda bland allmogen, en propaganda som var riktad mot adeln och de nya makthavarna. Den hade sitt reella underlag i den försumlighet och de övergrepp, som adeln säkerligen gjort sig skyldig till, och i det missnöje som givetvis alltid existerat bland allmogen. Man förstår nu bättre, varför rådsherrarna i Stockholm vid flera tillfällen uttalade sina bekymmer över kungens resor och fälttåg på egen hand utan några rådgivare vid sin sida¹. Det var inte bara deras naturliga omsorger om hans person, som här tog sig uttryck.

Vi har här konstaterat tillvaron av en reaktion mot 1611 års uppgörelser, mot den adliga frammarsch som då ägde rum. Denna reaktion sätter in redan under Gustav II Adolfs första regeringsår och tar sig närmast uttryck i en rad mot adeln riktade brev och åtgärder. En del av dem gäller de vid denna tid mycket omfattande adliga förläningarna och vänder sig mot läntagarnas missbruk. Ofta hotas med förläningsindragningar. Sådana kommer också till stånd i form av temporära indragningar av alla tiondeförläningar. Andra brev riktar sig mot adelns rusttjänstförsummelse. Ett av dem är särskilt anmärkningsvärt, brevet till rådet av den 29 juni. Detta både genom den skarpa tonen och genom de många beskyllningarna mot adeln för dess bristande tjänst och dess många övergrepp, vilket enligt kungens mening nödvändiggjorde rannsakingar och bestraffningsåtgärder.

Brevet åberopade klagomål från allmogens sida. Det

¹ Jfr t. ex. Ahnlund: Axel Oxenstierna, s. 120 f.

finns också spår av ett ganska utbrett missnöje inom allmogens led. Den uppfattning, som kommer fram i allmogens besvär, överensstämmer i många stycken på ett märkligt sätt med vad som hävdas i de officiella skrivelserna. Det har här gjorts troligt, att det existerat en viss samverkan, att kungen under sina resor och fälttåg i landet underblåst allmogens missnöje mot adeln. Vi får i det följande möjlighet att pröva denna uppfattnings riktighet, när samma frågor under likartade omständigheter tas upp vid den riksdag, som hölls på senhösten 1612. Det blir då också tillfälle att diskutera en annan fråga, frågan hur dessa inskridanden mot adeln överhuvud kunnat äga rum så snart efter de stora uppgörelserna, de som förde adeln och dess ledare till makten.

II.

Rätt snart efter 1611—12 års riksdag befanns det nödvändigt att på nytt sammankalla ständerna. Anledningen var den vanliga, de tidigare beviljade medlen förslog inte. I början av november samlades riksdagen i Stockholm. Vid denna tid rådde relativt lugn på krigsfronten, och man beredde sig att inleda fredsförhandlingar med Danmark. I forskningen har 1612 års riksdag egentligen endast behandlats av Ahnlund, som emellertid i sin riksdagshistoria främst uppehåller sig vid de utrikespolitiska frågorna och mellanhavandena mellan kungen och arvfurstarna¹. Han går där emot inte närmare in på de bevillningsförhandlingar som fördes. De är i detta sammanhang av stort intresse.

Den första propositionen till ständerna av den 6 november handlade om de polska stämplingarna i Sverige och förhållandet till Polen och Ryssland överhuvud². Den andra, daterad den 9 november, redogjorde för det danska kriget och de ovissa fredsutsikterna samt klargjorde nödvändigheten av att upprätthålla fortsatt krigsberedskap. Räntekammaren var utblottad, varför kungen begärde veta »vad de vart stånd

¹ Ahnlund: Sveriges riksdag I: 3, s. 123 ff.

² SRA I: 2: 1, s. 209 ff.

för sig vele komma H. K. M:t och fäderneslandet till hjälp med»¹.

Anslagskravet utlöste högst olika reaktioner hos ständerna. Adeln lovade, att dess bönder enligt vanliga regler skulle betala hälften av vad allmogen kunde komma att bevilja men tillade, betecknande nog, att man hoppades och begärde att få njuta den frihet, som privilegierna medgav². De ofrälse åter satte sig alla till motvärn genom att orda om sin stora fattigdom och utarmning. Präster och borgare lovade dock att åta sig en något högre bevillning än förut, medan bönderna inte ville gå med på mer än vad de lovat förra riksdagen³.

De ofrälse ståndens svar innehöll också något annat. De gick till ett överraskande angrepp mot adeln. Bönderna förklarade sin stora utarmning bero på de stora förläningarna, »därföre de som ännu igen äro med alltför mycket gästning och skjutsresor bliva betungade, det alla i var landsända däröver hava sig besvärat». De föreslog därför, liksom också prästerna, att man skulle lösa de statsfinansiella svårigheterna genom förläningsindragningar från alla, som inte brukades i någon »högnödig och omistlig tjänst». Formuleringen är prästernas; bönderna talade i stället om att undanta de välborne herrar och gode män, »de där troligen och dagligen och med allsomstörsta flit med H. K. M:t söka och ramma vårt och fäderneslandsens gagn och bästa». Däremot fanns det, menade bönderna, många andra som i denna fejdetid kunde nöja sig utan förläningar eller också passeligen och hellre borde hjälpa till med vad de samlat hade, »alldenstund att fiendernas illistiga tillsättning går oss alla lika an».

Även i borgerskapets svar finns en udd mot adeln: alla som i städerna utövade borgerlig näring borde delta i skatter och pålagor. Kravet drabbade bl. a. de många hantverkare, som adeln tog i sitt försvar och därigenom gjorde skattefria.

Delta ofrälse anlopp mot adeln är ur många synpunkter

¹ SRA I: 2: 1, s. 221 ff.

² SRA I: 2: 1, s. 223 f.

³ De ofrälse ståndens svar i SRA I: 2: 1, s. 224 ff.

av stort intresse. Så vitt känt, är det första gången som de ofrälse, när de ställdes inför krav på ökade bevillningar, tillgrep den senare så välkända taktiken att i stället föreslå en reduktion från adeln. Och så en annan sak. Det råder en märklig överensstämmelse mellan vad präster och bönder här uttalade och den kungliga politiken tidigare under året. Det är i båda fallen samma tema som tas upp: adelns bristande tjänst, dess stora förlänningar och den tunga som på grund härav kom att åvila allmogen. Förslaget om förläningsindragningar från alla, som inte brukades i högnödig eller omistlig tjänst hade direkt förebådats i kungens svar till södermannaallmogen, där han talade om att envar skulle få njuta som han gjorde tjänst till. Principen hade för övrigt redan tillämpats vid vårens och höstens tiondeindragningar.

Att det här föreligger ett samband är uppenbart. Tidigare under året hade Gustav Adolf vid sina resor och fälttåg i landet underblåst allmogens missnöje mot adeln. Det är den propagandan, som nu föres fram på riksdagen. Det sker på ett sådant sätt, att man har anledning misstänka en samverkan mellan kungen och de ofrälse. Kungens sätt att utnyttja det läge som uppstått ger ytterligare stöd för denna misstanke.

I sina svar till de ofrälse ansatte Gustav Adolf dem för att få bevillningen höjd. Samtidigt meddelade han, att han för länge sedan hade velat företa en sådan förläningsindragning, som de föreslagit men inte kunnat göra det, så länge han legat i fält. Men nu ämnade han »låta igenkalla alla förlänningar över hela riket, såväl ifrån den ene som den andre», och sedan försörja envar, »eftersom hans ämbete fordrar och han kan göra där tjänst före»¹.

Adeln däremot fick höra, att kungen lät sig väl behaga ståndets erbjudande, att frälsebönderna skulle betala hälften av vad allmogen kunde bevilja. Men det var också fråga om vad de själva ville betala för sina egna personer efter

¹ Svaren till de ofrälse i SRA I: 2: 1, s. 231 ff.

vars och ens förmögenhet och den kärlek, trohet och uppriktighet de hade till konungen och sitt fädernesland. Han erinrade även om undersleven med rusttjänsten, med vilken det i år »sällsamt är tillgånget». Kunde adeln inte fullgöra den ordentligt, borde den i stället betala pengar som avlösning. Till sist begärde han få veta, vad adeln avsåg med sin begäran att få njuta sina privilegier¹. Vad kungen här begär, är alltså en direkt beskattning av adeln, dels en rusttjänstavlösning, dels ett sammanskott efter förmögenhet. Det är betecknande nog just vad allmogen hade föreslagit: adeln borde bistå med vad den samlat hade.

I den fortsatta skriftväxlingen lyckades kungen pressa upp de ofrälse ståndens bevillning, till vilken adeln anslöt sig för frälseböndernas del². Dessutom måste den personligen lämna kronan en försträckning i pengar och ädelmetall. Den måste också lova att hålla skyldig rusttjänst enligt lag och privilegier och erkänna kungens rätt att inskrida mot försumlighet härvidlag. Den fick vidare förklara, vad den avsett med sin begäran att få njuta sina privilegier: man tvivlade intet på konungen därutinnan och hade inte heller att klaga över något intrång från hans sida, men väl från fogdar, skrivare och hövitsmän, som emot privilegierna betungade adelns bönder. Adeln har helt måst falla till föga.

Med dessa medgivanden var förhandlingarna till ända, och riksdagsbeslutet och de olika ståndens biavsked med bevillningarna kunde sättas upp. Riksdagsbeslutet är daterat den 24, biavskeden den 25 och 27 november³. Den 26 november utfärdades ett mandat till hela riket. I det konstaterar kungen, att största delen av rikets drätsel och ränta var förlänt. Dock ville endast få av dem som hade förläningar låta bruka sig i fält eller i någon annan tjänst, och många av dem tänkte mera på att förkovra och rikta sig än på rikets belägenhet. Kungen hade därför beslutat återkalla alla på behaglig tid givna förläningar. Räntan skulle

¹ SRA I: 2: 1, s. 230 f.

² SRA I: 2: 1, s. 234 ff.

³ SRA I: 2: 1, s. 236 ff., 245 ff.

uppbäras för kronans räkning, tills man hunnit pröva vad tjänst som presterades. Sedan skulle en lönestat uppgöras för alla som brukades i fält eller i ämbeten¹. Den föreslagna allmänna förläningsindragningen hade alltså nu satts i verket.

Gustaf Adolf hade nått sitt mål både beträffande ökade bevillningar och i fråga om den attack mot adeln, som han uppenbarligen planerat. Vi har följt tillvägagångssättet, hur kungen och de ofrälse går till angrepp mot adeln, och gör det på ett sådant sätt, att man har anledning misstänka avtalat spel. Vi får härigenom ett tidigt motstycke till de senare ständs- och reduktionsstriderna med deras karakteristiska gruppering: kung och ofrälse mot adeln². Den misstämning, som detta måste ha väckt hos adeln, kommer fram i samband med en annan fråga. I riksdagsbeslutet uttalades en förkastelsedom över de polska ryktessmidarna, varvid det tillades: »Och efter ridderskapet och adeln hava sig härutinnan högeligen funnit besvärade, att när någon utav deras stånd haver råkat sig förse och misshandla, efter som ock väl händer (det Gud bättre) uti flera stånd, så haver man icke allenast den brottslige utan det hela ståndet försmädligen angripit, och i så måtto gjort dem alla lika goda, och på det att en god sämja och inbördes kärlek må bliva uppehållen ständerna emellan, och den oskyldig är njuta sin oskyldighet till godo; därför vele vi uti lika måtto därtill förhjälpa, att sådana oroliga och bullersamma människor, de där äro en rot, upphov och begynnelse till all skiljaktighet, split och tvedräkt, måge tillbörligen bliva straffade»³. Uttalandet vittnar om att adeln även i detta hänseende varit föremål för allmänna beskyllningar och om ståndets irritation över sitt trängda läge.

¹ SRA I: 2: 1, s. 243 f.

² Jfr Ahnlund (Sveriges riksdag I: 3, s. 126), som utan att gå närmare in på saken omnämner prästernas och böndernas krav på förläningsindragningar som »ett tidigt stormtecken i ständsstridernas historia».

³ SRA I: 2: 1, s. 237 f.

De resultat som vanns vid riksdagen var betydelsefulla nog. Adeln hade förödmjukats. Den hade förmått åta sig en tung bevilning, inte bara för sina bönder utan också för egen del. Den hade fått se de ofrälse förslag om förläningsindragningar resultera i ett mandat om beslag på alla behaglig tids förlänningar, en åtgärd som direkt motiverades med adelns bristande tjänst och dess många övergrepp. Kungens planer har emellertid syftat längre.

I Gustav Adolfs ovan behandlade brev till rådet av den 29 juni 1612 berörde han även privilegiefrågorna. Han ville gärna hålla sin hand över adelns privilegier, sade han, men de missbrukades så att tungan gick mest de andra över huvudet. Rådet skulle därför överväga, hur man bäst skulle kunna förekomma sådana missbruk¹. Ett betänkande av denna art finns också, ehuru aldrig utfärdat. I forskningen är det inte okänt, men man har aldrig närmare analyserat det eller inställt det i sitt sammanhang. Ahnlund har tagit med det i sin utgåva av riksdagsakterna 1611–16 och daterar det med någon tvekan till årsskiftet 1612/13². Betänkandet hör otvivel-

¹ Jfr ovan s. 9 f.

² SRA I: 2: 1, s. 266 ff., för dateringen s. 276. Den tvekan Ahnlund röjer torde vara omotiverad. De många uttryck, som åsyftar det danska kriget, medger inte gärna någon annan datering än tiden efter krigshandlingarnas avslutande men före fredsslutet. Understrykas bör också det tydliga sambandet med kungens två junibrev om adelns rusttjänstförsummelser och dess många övergrepp. Här föreligger bitvis en direkt överensstämmelse, t. ex. mellan stycket om rusttjänsten i privilegiekungörelsen (SRA I: 2: 1, s. 268 f.) och motsvarande partier i breven till rådet och allmogen. Det av Ahnlund åberopade sambandet med de vid riksdagen förebragta frågorna om adelns rusttjänst och om förläningsindragningar är däremot inte särskilt påtagligt. Vad förläningsindragningarna beträffar, bör det observeras, att inga sådana är på tal i privilegiekungörelsen; vad det där hotas med är i stället reduktion av frälседonationer. Ahnlund har vidare fäst sig vid beröringspunkterna med vissa frågor, som togs upp vid handelsdagen under våren 1613. Detta behöver emellertid inte tas till intäkt för en senare datering av aktstycket, eftersom de frågor det här gäller, om adelns olaga handel och om dem som brukar borgerlig näring utan att delta i stadens tunga (jfr SRA I: 2: 1, s. 271 ff., 282, 287), var gamla klagopunkter från borgerskapet och för övrigt delvis hade upptagits redan vid 1612 års riksdag (jfr SRA I: 2: 1, s. 228 samt ovan s. 17).

aktigt samman med riksdagen 1612 och med den aktion mot adeln, som där ägde rum.

I inledningen till detta aktstycke konstaterar kungen, att han givit adeln sådana privilegier som ingen annan konung men att en part av adeln tar sig för att missbruka dem. Lika väl som det står honom fritt att utdela privilegier och friheter, lika väl kan han uttolka dem och återta friheten från dem, som missbrukar den. Det är en om sig själv och sin makt medveten konung, som här talar, inte den kringskurne monarken från 1611 års uppgörelser.

I det följande påtalas en rad olika förseelser, som adeln gjort sig skyldig till. Den hade utan tillstånd slagit under sig förbrutet släktgods, försummat sin rusttjänst, frikallat sina bönder för gästning och skjutsfärder, utsträckt frimilen för långt, godtyckligt upprättat nya sätesgårdar, hållit för många försvarskarlar och i städerna frikallat en mängd hantverkare för stadens tunga, bedrivit olaga handel och missbrukat sin tullfrihet, likaså missbrukat sina tjänares hemmansfrihet och sina rättigheter i fråga om kvarnbyggande, jakt och ekhuggning. I alla dessa fall klarlägges vilka rättigheter adeln har och uttalas stränga hotelser för den händelse missbruken fortsätter.

Särskilt olycksbådande är vad som säges i samband med anklagelsen att adeln slagit under sig förbrutna gods: »Ty var konungarna alltid skulle vara skyldiga att giva utav kronones ränta och egendom, och intet fall tillåtes, att sådana gift och frälse kunde falla konungen och kronan till igen, då gäves därigenom tillfälle, att konungarna en gång nödgades att taga det med våld och rätt igen, som kronan av dess ränta i så måtto vore förminskat, eftersom det ock i konungens ed i den femte artikel uttryckligen förmält och efterlåtit varder, vilket ock förra Sveriges konungar hava varit förorsakade och nödrängda till att göra, om de eljest på kronones vägnar skulle hava deras konungliga uppehälle, och därav de riket försvara kunde»¹. Det är en allvarlig varning detta, det är intet längre fråga om förlänningar

¹ SRA I: 2: 1, s. 268.

utan om »gift och frälse», d. v. s. gods- och räntheavsöndringar på frälsevillkor, som kungen hotar ta tillbaka under åberopande av landslagens avsöndringsförbud.

Kungen inskränkte sig emellertid inte till förbud och hotelser. Vissa bestraffningsåtgärder och direkta privilegieinskränkningar skulle omedelbart vidtagas. Alla som utan laga förfall försummat sin rusttjänst skulle mista sin adliga frihet. För anläggande av nya sätesgårdar skulle hädanefter fordras kungligt tillstånd. Adelns rätt att handla vid Bergslagen och dess rätt till tullfri utrikeshandel skulle tills vidare upphävas.

I detta befänkande har den mot adeln riktade reaktionen drivits till sin spets. I det föregående har vi följt denna reaktion: först de många breven mot adeln under året 1612 och sedan riksdagen, där de ofrälse gick till angrepp mot adeln och härvid understöddes av kungen. Resultatet blev de olika medgivanden som avpressades adeln samt mandatet om förläningsindragningar. Endast privilegiebetänkandet fick ligga, det blev aldrig utfärdat.

Man frågar sig nu: hur har allt detta kunnat äga rum så snart efter kungamaktens nära nog kapitulation inför rådsaristokratien och under en tid, då adelns ledare, Axel Oxenstierna, tagit makten i kansliet och i kungens närmaste omgivning?

En omständighet som då först och främst bör framhållas, är att det var krig och ett krig med fienden inne i landet. Detta ställde stora ekonomiska krav, varvid även adeln fick sitta emellan. Som ovan framgått, var det just de organ, vilka främst hade kännning av de ekonomiska svårigheterna, nämligen kammaren och ståthållarna, som väckte förslag om förläningsindragningar. Särskilt kammaren har uppenbarligen spelat en stor roll för de tiondeindragningar, som ägde rum under våren och hösten 1612.

Krigstiden medförde också, att den unge kungen långa tider kom att vara skild från de rådgivare, till vilka kungaförsäkran hade hänvisat honom i alla viktigare ärenden.

Redan den 10 januari 1612, omedelbart efter riksdagens slut, avreste han till den småländska krigsskådeplatsen och återkom först den 14 mars till Stockholm. Den 2 juni drog han ånyo söderut och låg sedan i fält i Västergötland och Småland ända till mitten av september, då han på nytt inträffade i Stockholm. Sedan början av augusti hade då Axel Oxenstierna vistats i hans närhet ¹.

Det är givet, att Gustav Adolfs långvariga vistelse i fält i spetsen för sina trupper måste betytt åtskilligt rent personligt för stärkandet av hans auktoritet; i rådsherrarnas ställe trädde nu hans militära underordnade. Det betydde också, att de kungliga skrivelserna inte längre expedierades av kansliet i Stockholm utan av den eller de sekreterare, som befann sig i kungens omgivning. Under år 1612 framträder här särskilt sekreteraren Jonas Bure, som vid uppdelningen av kansliärendena fått krigssakerna på sin lott och därför kom att vistas i kungens närhet hela året ². Det är också han som uppsatt de två märkliga junibreven till rådet och till allmogen i Södermanland. Till honom vände sig t. o. m. Axel Oxenstierna för att få utfärdat några brev åt sin kusin Gabriel Bengtsson ³. På detta sätt kom alltså, ehuru under andra former, det gamla sekreterarregementet att leva kvar; kungen hade fortfarande i sin omedelbara omgivning ofrälse tjänstemän med ett visst inflytande men utan möjlighet att opponera mot den kungliga viljan.

Vad sedan 1612 års riksdag beträffar, har visserligen Axel Oxenstierna varit närvarande vid den och haft befattning med uppsättandet av de kungliga skrivelserna. Men redan den 15 november måste han resa från Stockholm på väg till Knäred för att där leda fredsförhandlingarna med

¹ Gustav Adolfs itinerarium framgår av RR och koncepten till de kungliga breven. Jfr även Ahnlund: Axel Oxenstierna, s. 119 ff.

² Förhållandet framgår av de initialer, som åsatts breven i RR och de bevarade koncepten. Jfr N. Edén: Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början av det sjuttonde århundradet, s. 173 f. Av Edéns framställning framgår dock ej, hur helt Bure dominerar bland koncipienterna i 1612 års registratur.

³ Brev av ²²/₆ 1612 bland Axel Oxenstiernas koncept, Ra.

Danmark¹. Då hade endast de första inlagorna växlats i förhandlingarna. Riksdagsbeslutet är daterat den 24 november, biavskeden den 25 och 27 och mandatet om förläningsbeslagen den 26 november. I kanslerns frånvaro har Johan Skytte fått ta hand om riksdagsärendena. Den 5 december skriver han ett brev till Axel Oxenstierna, med vilket han sänder ståndens bevilningar, som han uppger att kungen befallt honom avfatta².

Det är också Johan Skytte, som figurerar i samband med det märkliga, aldrig utfärdade privilegiebetänkandet. Det föreligger nu i en senare avskrift, på vilken Erik Palm-sköld antecknat, att originalet fanns bland Johan Skyttes akter och att denne där gjort följande anteckning: »Detta skall granneligen förvaras, lyder om det missbruk, som sker av en part utav adeln, och är mig överlevererat utav H. K. M:t själv. Salig Mickel Olofsson haver det ställt»³. Enligt dessa uppgifter har alltså Karl IX:s forne sekreterare, Mickel Olofsson, satt upp betänkandet, som sedan av kungen överlämnats till Johan Skytte. Konstellationen Johan Skytte och Mickel Olofsson är betecknande. Båda är de representanter för Karl IX:s regim och för hans sekreterarregemente. Det var de som vid riksdagen 1611 i egenskap av Gustav Adolfs förtroendemän fick granska rådets förslag till kungaförsäkran⁴.

Johan Skytte hade vid denna tid sin verksamhet förlagd till kammaren och var länge under nominella riksskattmästare dess ledande man. Det förtjänar här påpekas, att det i kammaren aldrig hade ägt rum en sådan utrensning, som Axel Oxenstierna företog i kansliet 1611. Det var där fortfarande männen från Karl IX:s tid, som satt vid makten⁵. Denna kammare hade, som nyss framhållits, att ta ställning till de statsfinansiella svårigheterna, svårigheter som delvis förorsakats av de stora adliga förläningarna. På dess för-

¹ SRA I: 2: 1, s. 276.

² AOSB II: 10, s. 163 f., jfr SRA I: 2: 1, s. 276.

³ SRA I: 2: 1, s. 266 f.

⁴ SRA I: 2: 1, s. 29, Ahnlund: Sveriges riksdag I: 3, s. 112.

⁵ Jfr personuppgifterna hos Edén, s. 198 ff.

slag hade kungen under våren och hösten 1612 indragit tiondeförläningar. En del av de adelsmän, som drabbades härav, vände sig betecknande nog till Axel Oxenstierna för att genom honom utverka tillstånd att behålla sina förläningar¹. Kanslern själv däremot vände sig något senare till Johan Skytte i samma ärende och bad honom se till, att det under kanslerns frånvaro vid fredsförhandlingarna inte gjordes något intrång på hans tiondeförläningar². Detta vittnar om att inte ens den mäktige kanslern satt säker men också om det inflytande Johan Skytte hade i dylika frågor.

Det är i dessa omständigheter man har att söka förklaringen till de många aktionerna mot adeln, som kulminerade vid riksdagen 1612: i kriget, i den större självständighet kungen vunnit och i de rent personliga förhållandena i hans omgivning. Sekreterarregementet hade man inte helt lyckats få bukt med, det hade fortfarande sina representanter i Gustav Adolfs närhet, och de fick i Axel Oxenstiernas frånvaro friare spelrum. Betecknande nog blev det också vissa modifikationer, när kanslern efter fredsförhandlingarnas avslutande i början av februari 1613 återförenades med kungen och rådsaktsen i Vadstena. Då utfärdades nämligen omedelbart, den 2 februari, två brev som fritog kanslern och kanslipersonalen från de anbefallda förläningsindragningarna³. Möjligen är det också av samma anledning, som den uppsatta privilegiekungörelsen aldrig kom att utfärdas.

III.

Det resultat som vunnits i den föregående undersökningen kan sammanfattas så, att det under Gustav II Adolfs första regeringsår ägt rum en otvetydig reaktion mot 1611 års uppgörelser och mot den adliga frammarschen. Reaktionen kulminerar vid 1612 års riksdag. Man frågar sig, om

¹ Jfr ovan s. 7.

² Saken avhandlas i tvenne Johan Skyttes brev till kanslern av 13/1 och 30/1 1613, AOSB II: 10, s. 164 ff.

³ RR. Breven ställda till kammarrådet.

detta endast är en episod, eller om det kan spåras liknande ting även senare.

Det är här inte avsikten att efter samma linjer fullfölja undersökningen fram genom hela Gustav Adolfs regeringstid. Vi skall endast fästa uppmärksamheten vid vissa förhållanden, delvis förbisedda i forskningen, som är ägnade att belysa denna fråga.

Först bör då framhållas, att den allmänt gängse uppfattningen om Gustav Adolfs goda samarbete med rådet och med Axel Oxenstierna utan tvivel i mångt och mycket är riktig. Likaså det som brukar sägas om adelns expansion vid denna tid: att den bemäktigar sig förvaltningen och expanderar även ekonomiskt genom sina stora donationer och vidsträckta privilegier. Till detta måste emellertid göras vissa inskränkningar. Man kan under hela Gustav Adolfs tid iaktta vad man skulle kunna kalla en underström av annat slag. Den knyter an till de tendenser, som framträdde 1612, och till de äldre Vasarnas regeringssystem och adelspolitik. Exemplifikationen kan lämpligen väljas inom de områden, som vid 1612 års riksdag stod i centrum, frågorna om adelns privilegier och förläningar.

Den inskränkande privilegiekungörelsen blev, som nyss sagts, aldrig utfärdad. Enligt Wittrock betyder detta inte, att dess grundsatser fick falla; genomförandet överläts i stället på kammaren och fogdarna, som »med en stark regerings stöd» i stor utsträckning lyckats bringa dem till efterlevnad¹. Detta är såtillvida riktigt, som det under hela Gustav Adolfs regeringstid utfärdades ett stort antal brev och mandat mot adelns privilegieöverträdelser². Att kronan sökt hålla adeln inom ramen för dess lagstadgade rättigheter, kan givetvis inte tas till intäkt för att det skulle förts någon adelsfientlig politik. Här var även Axel Oxenstierna på samma linje och blev det i allt högre grad, ju mer han identifierade sig med kronans intressen. Därtill kommer att dessa brev och man-

¹ Sveriges historia till våra dagar 6, s. 115.

² I riksregistraturet och kammarens registratur möter varje år brev av detta slag. Jfr även Swenne, passim.

dat långtifrån alltid efterlevdes. Tvärtom visar Swennes avhandling, att adeln i praktiken vidgat sina rättigheter utöver privilegierna framför allt genom att utsträcka rå och rörs- och frimilsfriheterna alltför långt ¹.

Mot denna för adeln gynnsamma utvecklingstendens står emellertid en annan, som går i rakt motsatt riktning. En genomgång av kammarens registratur visar, att kammaren efter klagomål från olika adelsmäns sida ofta måste tillhålla fogdarna att respektera de rättigheter, som gårdarna runt adelns säterier åtnjöt ².

Till dessa överträdelser från kronans ombudsmäns sida kom andra sådana av allvarigare art. Frälsejordens skydd mot extrabeskattning bestod främst i två rättigheter, dels att frälsebönderna endast skulle göra hälften mot skatte och krono i pålagor och besvär till kronan, dels att de inom frimilen skulle vara nästan helt befriade från sådana. Men båda dessa rättigheter blev tidvis satta ur spel. Så blev fallet redan under 1610-talet. Den tunga Älvsborgs lösen, som utgick de 6 åren 1614—19, skulle enligt 1613 års utskottsmötes beslut av frälsebönderna erläggas lika med skatte och krono och erläggas även inom frimilen. Endast gårdarna inom rå och rör var fria. Pålagan drabbade också adeln personligen, som fick bidra med en taxering, beräknad efter 32 daler per rusttjänsthäst, för änkor ock omyndiga dock endast 20 ³.

Denna direkta beskattning av adeln har, ehuru intet därom nämnes i överenskommelsen, haft karaktären av en rusttjänstavlösning: adeln slapp i gengäld att göra rusttjänst ⁴. Därigenom löstes även rusttjänstfrågan, som i så hög grad hade sysselsatt kungen under hans första regeringsår. Vid

¹ Swenne, passim.

² Som ex. kan anföras brevet $\frac{5}{8}$ 1614 till Jonas Andersson.

³ SRA I: 2: 1, s. 310 ff.

⁴ Förhållandet framgår av två fullmakter för Älvsborgs lösens kommissarier av $\frac{15}{8}$ 1615 och $\frac{15}{5}$ 1616, RR. Jfr även adelns uttalande vid Örebro riksdagen 1617, att »dem uti nästförledne Älvsborgs lösens påläggning lovat och försäkrat vart, att så länge de den utläggga, skola de med rusttjänsten vara förskonta». SRA I: 2: 2, s. 172.

riksdagen 1612 hade han just föreslagit adeln att ersätta den illa fullgjorda rusttjänsten med en penningavlösning¹. En liknande operation ägde rum i samband med 1622 års s. k. privilegieförbättring, då adeln gick med på att erlægga den lilla tullen och i gengäld fick rusttjänstknoten nedsatt från 400 till 500 mark².

När adeln beviljade Älvsborgs lösen, utverkade den en försäkran, att medgivandena i framtiden inte skulle räknas som prejudicerande; kungen lovade att icke vidare besvära den utöver privilegierna³. Utfästelsen kunde dock inte hållas. Som i forskningen ofta påpekats, kom under senare 1620-talet en period, då det ställdes stora krav på adeln och dess bönder⁴. Vid 1627 års riksdag måste adeln gå med på att frälsebönderna skulle erlægga den hårda boskapshjälpen lika med skatte och krono, detta även inom frimil och rå och rör. På samma sätt skulle de vid utskrivningar roteras i likhet med skatte och krono, såväl inom som utom frimilen. Dessa skärpta principer kom sedan att tillämpas under Gustav Adolfs återstående regeringstid. Likaså måste adelns bönder alltsedan 1625 utan några som helst undantagsförmåner erlægga de successivt förhöjda kvarntulls- och mantalspengarna.

Det är alltså inte bara adeln utan också kronan, som naggat privilegierna i kanten. Man måste komma ihåg, att det skydd, som privilegierna erbjöd, var ganska illusoriskt under tider av statsfinansiella svårigheter.

Vi har så en annan fråga, den som stod i centrum vid Gustav Adolfs regeringstillträde, nämligen de problem och statsfinansiella svårigheter, som de stora adliga förläningarna skapade. Hur det förhåller sig med dessa förläningar, om

¹ Jfr ovan s. 19.

² Swenne, s. 10.

³ SRA I: 2: 1, s. 315, Ahnlund: Sveriges riksdag I: 3, s. 128.

⁴ För beskattningen under 1620-talet se Ahnlund: Gustav Adolf den Store, s. 218 f. och Swenne, s. 136 ff., 142, 224 f. samt tabellen s. 317 ff.

de har ökat eller minskat under Gustav Adolfs tid, är i forskningen hittills okänt ¹.

Nyss nämndes 1612 års mandat om beslag på alla behaglig tids förlänningar. Enligt Ahnlund fick denna aktion ingen större verkan, praktiska svårigheter vållade snart många avsteg ². Uttalandet synes närmast återgå på uppgifter i den äldre litteraturen, där det i detta sammanhang anföres en rad brev, i vilka Gustav Adolf fritog olika höga ämbetsmän och militärer från förläningsbeslagen ³. Men dessa brev ligger helt i linje med mandatet, enligt vilket man efter beslagen skulle pröva vad tjänst som presterades för förlänningarna ⁴.

En närmare undersökning visar, att mandatet endast är det första i en serie brev och mandat, som alla anbefalldes förläningsindragningar i olika delar av riket, främst under 1610-talet ⁵. Här skjutes ständigt frågan om adelns tjänst i förgrunden; endast de som gjorde kronan tjänst skulle

¹ De siffror Clason (Till reduktionens förhistoria, s. 102 ff.) anför på förlänningarna under 1600-talet, gäller endast tiden efter 1632.

² Ahnlund: Sveriges riksdag I: 3, s. 126.

³ Jfr Hallenberg 2, s. 753 ff., E. G. Geijer: Konung Gustaf II Adolfs och drottning Christinas historia, s. 28 f., A. Cronholm: Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering 3, s. 62 ff. Brev av denna art för bl. a. Axel Oxenstierna ^{2/2}, riksrådet Nils Bielke ^{18/8}, ståthållaren Hans Ulfsparré ^{18/8}, ståthållaren Johan de la Gardie ^{18/8}, riksrådet Jöran Gyllenstierna ^{20/8}, riksmarsken Axel Ryning ^{12/4}, samtliga i RR 1613.

⁴ Jfr ovan s. 19 f.

⁵ Förf. ämnar senare återkomma härtill i samband med en undersökning av Gustav II Adolfs donations- och förläningspolitik. Här skall endast anföras några av de brev som utfärdats med order om förläningsindragningar. Fullmakter för kamrerarna Peder Olsson ^{2/4} 1613 och Peder Nilsson ^{6/5} 1613 att indra förlänningar i Finland, Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 127 f., 136 f. Fullmakter för Jesper Matsson Cruus samt de finska ståthållarna att indra förlänningar i Finland ^{18/1} 1614, Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 225 f. Brev till kammarrådet ^{24/8} 1615 om att alla förlänta tionden i Småland och Västergötland skulle indras, RR. Brev till alla fogdar i Uppland, Västmanland, Bergslagen, Dalarna och Hälsingland ^{22/8} 1616 om att beslagta alla förlänta tionden, RR. Brev till Pål Pedersson ^{30/8} 1616 och Rasmus Nilsson ^{9/9} 1616 om att indra förlänta hemman i Uppland, RR. Brev till Herman Wrangel och Nils Stiernsköld ^{8/1} 1617 om att indra förlänningar i Småland och Västergötland, RR.

få behålla sina förlänningar. Dessa indragningar har också satts i verket. En bearbetning av det mycket omfattande räkenskapsmaterial som föreligger visar, att det adliga förläningsbeståndet kraftigt sjunker redan under Gustav Adolfs första regeringsår och att denna tendens fortsätter under hela hans tid. Förhållandet framgår av nedanstående tabeller över det adliga förläningsbeståndet, dels i Sverige och Finland 1611 och 1632, dels i Finland utom Österbotten 1611, 1613 och 1618. Siffrorna avser förläningsbeståndet uttryckt i hemman och är för Sverige och Finland icke jämförbara, eftersom de finska hemmanen i genomsnitt är mindre¹.

Sverige och Finland

	1611	1632
Sverige	4.700	2.800
Finland	12.100	3.600

Finland utom Österbotten

1611	10.200
1613	9.200
1618	4.900

Den minskning av det adliga förläningsbeståndet, som här framträder, är så stor, att man har anledning att ompröva den gängse uppfattningen om de stora gods- och ränteavsöndringarna till adeln under Gustav II Adolfs tid. Det kan nämligen vara diskutabelt, om de godsdonationer som samtidigt ägde rum, verkligen uppväger nedgången i fråga om förlänningar.

Man måste alltså i flera hänseenden modifiera och, vad

¹ Beträffande 1611 års siffror se ovan s. 3 not 1. 1632 års uppgifter har hämtats ur 1632 års landsböcker för de svenska länen eller, då sådana ej förelegat, ur journalen till 1633 års rikshuvudbok, vars uppgifter hänföra sig till samma räkenskapsår som 1632 års landsböcker. Siffrorna för Finland har tagits ur journalen till 1634 års finska huvudbok i Finska Cameralia 63, Ka. 1613 och 1618 års uppgifter har hämtats ur Förläningsregister för Finland, Ka. Siffrorna är här avrundade.

förläningarna beträffar, väsentligt modifiera den gängse uppfattningen om adelns expansion under Gustav II Adolfs tid. Kungens adelspolitik har tvärtom i åtskilliga stycken varit ganska restriktiv. Hur har då en dylik politik kunnat genomföras, och hur kan den bringas i samklang med det goda samarbete, som obestriddigen präglar förhållandet mellan Gustav Adolf och Axel Oxenstierna?

Inför denna frågeställning bör det först erinras om vad som nyss framhölls i samband med privilegierna, nämligen det statsfinansiella nödläget under Gustav Adolfs tid, fylld av krig och stora statliga utgifter. Det har varit nödvändigt för kronan att till varje pris skaffa sig ökade inkomster, även på bekostnad av adeln och dess privilegier. Och adeln har måst ge vika. Vid ett tillfälle, 1627 års riksdag, utnyttjades Axel Oxenstiernas inflytande för att förmå adeln till de stora eftergifter som då gjordes ¹.

Därtill kommer en annan sak. Som ovan framgått, var det särskilt förläningspolitiken, som för adeln var ogynnsam. Detta sammanhänger med att kungen sedan gammalt ansågs kunna förfoga över förläningarna som han ville. Det finns också många vittnesbörd om den rent personliga handläggningen av dylika ärenden. I ett brev den 13 oktober 1613 till ståthållaren i Viborg, som beklagat sig över de många förläningarna i Savolax, skrev kungen, att han »förläningslängden över Finland allaredan haver översett och en god del därav utstrukit» samt att han skulle granska förslagen från länet och senare lämna besked ². Ett senare brev från sekreteraren Per Månsson Utter till Axel Oxenstierna ger en belysande situationsbild. Innan kanslern kommit fram till Västerås, »äro förläningsregistren uppläste för högbe-mälte min allernådigste konung och herre av kamreraren Peder Andersson uti välborne herrens, herr Johan Skyttes närvaro». Kungen hade därvid gjort åtskilliga anmärkningar ³.

¹ Ahnlund: Axel Oxenstierna, s. 417 f.

² Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 198 f.

³ Brev till Axel Oxenstierna av ²³/₄ 1623, Ra.

Som det sistnämnda exemplet visar, var det kammaren och dess personal, som handlade förläningsärendena, liksom frågor rörande kronans räntor överhuvud. Kansliet hade visserligen sedan gammalt rätt att expediera de kungliga skrivelserna även i dylika mål, men 1613 hade bestämts att inga förlänings- eller donationsbrev fick utfärdas utan kammarens hörande, och 1618 hade överhuvud expedieringen i kammarärenden överflyttats på kammaren själv¹. Vad särskilt förläningsindragningarna beträffar, avgjordes de på grundval av i kammaren upprättade förläningsregister och, som av de anförda exemplen framgår, vid föredragning inför kungen. Verkställigheten överläts sedan ofta på utskickade tjänstemän från kammaren. Våren 1613 avfärdades sålunda kamrerarna Peder Olsson och Peder Nilsson till Finland för att indra förläningar². Peder Nilssons fullmakt var ganska vidsträckt, och han har tydligen gått hårt fram. Enligt klagomål som snart strömmade in, skulle han »utan någon discretion och undersked» ha indragit alla förläningar³.

De missnöjda vände sig nu och framgent till Axel Oxenstierna för att den vägen vinna rättelse⁴. Som en av supplikanterna uttryckte det, »så tackar man nu Gud, att min käre frände är uti det ämbete kommen, såsom kan hjälpa mig och flera fattiga tjänare till det bästa»⁵. Missnöjet riktade sig i stället mot kammaren och dess ledande man, Johan Skytte. I ett brev till Axel Oxenstierna av den 2 december 1612 begär han

¹ Edén, s. 100, 123 ff.

² Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 127 f., 136 f.

³ Detta enligt Gustaf Adolfs brev till honom av ¹⁰/₆ 1613 (RR), föranlett närmast av klagomål från Henrik Horn.

⁴ Bland de bevarade breven till Axel Oxenstierna möter ett stort antal dylika skrivelser. Som ex. kan anföras två brev från Henrik Horn, som sammanhänger med ovannämnda indragningar, ett av ²⁴/₇ 1613, där han ber kanslern, »att om någon förändring åter ske skulle på förläningarna», att då bevaka hans intressen och vidare ett memorial av ³¹/₁₂ 1613, där han bl. a. frågar, om det på riksdagen skett någon förändring med förläningarna och anhåller att i så fall få behålla sina.

⁵ Tönne Jöransson till Axel Oxenstierna ⁵/₃ 1612, Waaranen: Samling af urkunder 4, s. 30 ff.

dennes mellankomst i en tvist med Jesper Matsson Cruus, som besvärat sig över att Johan Skytte låtit utta de ovissa räntorna av hans finska förläningar. Han konstaterar resignerat, att dylika beskyllningar dagligen påkommer, så länge han brukas i detta kallet¹.

Bakom Gustav Adolfs restriktiva adelspolitik står alltså kammaren och Johan Skytte. På den andra sidan skymtar Axel Oxenstierna. En liknande konstellation har tidigare kunnat iakttas i samband med 1612 års händelser. Johan Skytte hade då sin hand med i de attacker, som riktades mot adeln. Av intresse är, att vi även vid ett senare tillfälle möter honom i liknande sammanhang.

Vid 1617 års riksdag i Örebro blev Johan Skytte riksråd och fick därigenom även formell bekräftelse på sin inflytelserika ställning som kungens rådgivare². Vid denna och den följande riksdagen i Stockholm samma år framträder han också vid sidan av Axel Oxenstierna som kungens främste medhjälpare. Man kan följa hans verksamhet i en rad promemorier över ärenden, som skulle behandlas vid riksdagen. Det framgår härav, att Johan Skytte fått eller tagit på sin lott bl. a. frågorna om adeln och dess privilegier. Flera promemorier handlar om detta och riktar sig mot olika adliga övergrepp³. Mest anmärkningsvärd är en skrift om orsakerna till rusttjänstens förminskning, som ursprungligen ingick i en av promemorierna⁴. Den går skarpt tillrätta med adelns

¹ Kammarens registratur, Ka. Brevet överensstämmer delvis med det brev av ⁵/₁₂ 1612, som tryckts i AOSB II: 10, s. 163 f., där dock ovan återgivna uttalande saknas.

² Ahnlund: Gustav Adolf den Store, s. 208.

³ Promemorierna ingår i en volym »Acta och handlingar, som förlupne äro vid Örebro herredag, anno 1617», i den på Riksarkivet deponerade Skyttesamlingen. Vissa promemorier, dock ej de nedan utnyttjade, har avtryckts av Ahnlund i den ofullbordade utgåvan av 1617 års riksdagsakter, SRA I: 2: 2, s. 79 ff. Av intresse i detta sammanhang är främst akterna nr 16 och 23, som båda bär rubriken »Detta skall havas i åminnelse på riksdagen» och båda främst avhandlar frågor rörande adeln och dess privilegier. Med dem sammanhänger nr 21 om vapensyner, som dock är ofullbordad.

⁴ Den upptar större delen av akten nr 23 (jfr not 3 ovan), vars inledning ursprungligen hade följande lydelse: »Först. Efter rusttjänsten är ett med de

bristfälliga rusttjänst och tar i samband därmed även upp en del andra frågor, bl. a. adelns sätt att slå under sig skatte- och kronogods. Betecknande nog visar den beröringspunkter med den aldrig utfärdade privilegiekungörelsen från år 1612, som av kungen hade överlämnats till Johan Skytte.

Denna rusttjänstinlaga avtryckes av Widekindi såsom en kungens skrivelse vid riksdagen och har efter honom utnyttjats av senare författare¹. Den torde dock aldrig ha förelagts riksdagen utan liksom 1612 års privilegiekungörelse fått ligga². Det har emellertid sitt stora intresse, att vi här ånyo finner Johan Skytte på samma linje som 1612. Denna gång kan det dessutom bestämt sägas, att det är hans egen uppfattning som kommer till tals. Johan Skytte har konse-

ypersta och förnämligaste igenom vilket riket bliver försvarat, den dock uti vår tid litet förslår, efter så ringa uppseende är därmed, huru hon hålles. Därföre vore mycket rådligt, att man på tillstundande riksdag, icke allenast gjorde därom påminnelse utan ock förnyade de stadgar, som därom tillförende gjorde äro, med flera tillsättningar, rättande sig efter närvarande tids lägenhet». Inlagan har alltså författats före riksdagen. Inledningen har sedan överkorsats och skriften även i övrigt ändrats samt försetts med rubriken »Rätta orsaker till rusttjänstens förminskning».

¹ Widekindi, s. 384 ff. Avtrycket motsvarar rusttjänstinlagan i dess senare version. Att Widekindi utnyttjat Johan Skyttes papper framgår även av överensstämmelsen mellan hans skildring av Örebroriksdagen och Johan Skyttes riksdagsdiarium, jfr SRA I: 2: 2, s. 46. Efter Widekindi har sedan bl. a. Cronholm utnyttjat skrivelsen som en Gustav Adolfs framställning till riksdagen, Cronholm 3, s. 541 f.

² Den förekommer inte bland de ovanligt rikt bevarade handlingarna från riksdagen och omnämnes inte heller i någon av de många skrifter, som växlades mellan kungen och adeln. Däremot har saken under riksdagen diskuterats i rådet, vilket framgår av några frågepunkter till detta, över vilka Johan Skytte sedan uppsatt ett kortfattat betänkande, där han om rusttjänsten säger: »Att uppsyn därmed måtte hållas är högeligen av nöden, i synnerhet att vapensynen och mönstring hålles efter lagen, särdeles att de orsaker, för vilka rusttjänsten bliver förhindrat, måtte avskaffas», SRA I: 2: 2, s. 78 ff.

Att rusttjänstbetänkandet inte förelagts ständerna kan sammanhänga med den för dessa riksdagar säregna maktgrupperingen. Striden stod mellan konung och arvfurstar, och i den slöt rådet och ständerna upp på kungens sida. Det kan då ha varit olämpligt att gå alltför hårt fram mot adeln. För 1617 års riksdagar se Ahnlund: Sveriges riksdag I: 3, s. 135 ff.

kvent hävdad kronans intressen gentemot adeln och i Gustav Adolfs omgivning varit den främste förespråkaren för denna linje. I dessa frågor har Axel Oxenstierna synbarligen inte haft samma inflytande som eljest. Efter allt att döma har de inte heller räknats tillhöra hans ämbetsområde ¹.

I äldre historieskrivning ställde man gärna Axel Oxenstierna och Johan Skytte mot varandra som de två huvudmotståndarna i Gustav II Adolfs omgivning, var och en företrädande sina politiska ideal. Striden fattades, för att låna Geijers ord, som en strid mellan aristokrati och demokrati ². Uppfattningen går ytterst tillbaka på den karolinska tidens politiska stridsskrifter. Ahnlund har opponerat mot detta och menar, att det är först i slutet av Gustav Adolfs regering, som man finner några säkra tecken på motsättningen mellan de två männen ³. Det är ju också först efter kungens död, som den bryter ut i öppen kamp, då Johan Skytte befinner sig bland ledarna för den mot Oxenstiernorna fronderande rådsgruppen. Enligt Ahnlund är det också då, som hans mot den gamla adelns avvikande tänkesätt träder fram ⁴.

Som här framgått, är dock denna motsättning betydligt äldre. Den kan spåras och direkt beläggas redan från början av Gustav Adolfs regering. Det är härvid inte fråga om en maktkamp enbart utan snarare om en kamp mellan olika politiska system. Trots att Johan Skytte kommit att tillhöra adeln och samhällets högsta klasser, har han konsekvent ställt sig på den sida, som förfäktade kronans och kungamaktens intressen gentemot adeln ⁵.

¹ Jfr Ahnlund (Axel Oxenstierna, s. 408 f.), som påpekar, att det i Gustav Adolfs och Axel Oxenstiernas brevväxling råder en märklig tystnad^v i fråga om donations- och förläningspolitiken, och finner det »svårt att spåra hans (Oxenstiernas) biinflytande i hithörande ting».

² Geijer, s. 23 ff.

³ Ahnlund: Axel Oxenstierna, s. 171 ff.

⁴ Ahnlund: Gustav Adolf den Store, s. 209.

⁵ Samma förhållande framträder, som J. Rosén visat, på ett annat område, beträffande politiken gentemot de erövrade provinserna, där Johan Skytte under sin tid som generalguvernör i Livland fullföljer hertig Karls linjer, medan

Det är den linjen vi här har följt genom Gustav II Adolfs tid, hur denne på olika områden och vid olika tillfällen genomfört åtgärder, som går stick i stäv mot de idéer, till vilka Axel Oxenstierna bekände sig, och som 1611 syntes ha förts till seger. På detta sätt har man under hela Gustav Adolfs tid bevarat kontinuiteten med de äldre Vasarnas regerings-system. Denna politiska linje skulle sedan genom de följande stånds- och reduktionsstriderna slutligen föras till seger.

däremot Axel Oxenstierna förfäktar ett annat, högaristokratiskt program. J. Rosén: Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid, Scandia 17, s. 239 ff.

Sven A. Nilsson.
